

KIEK SĖKMINGAS BALTIJOS ŠALIŲ SUGRĮŽIMAS Į LAISVOJO PASAULIO ŠALIŲ
RAIDOS GRETAS?

Norkus, Zenonas. *Post-Communist Transformation in Baltic Countries. A Restorations Approach in Comparative Historical Sociology*. Cham (Switzerland): Springer, 2023, 297 p.

Dažnas dabartinės Lietuvos gyventojas veikiausiai sutriktų užkluptas šio klausimo, nes retas abejoja šiandienine Baltijos valstybių politine ir ekonomine sėkme. Kita vertus, paklaustas, kaip apibūdintų tą sėkmę, sutriktų dar labiau. Eiliniai jauni Lietuvos piliečiai dažniausiai paminės galimybę laisvai keliauti, vyresni – pilietines laisves, bet dalis vis dar prisimintų skurdžios, jų nuomonės neklausančios, bet jais pasirūpinančios sovietinės valstybės patirtis. Zenonas Norkus šį klausimą įkomponuoja į sociologinį diskursą ir neužginčijamais argumentais bei išsamiais skaičiais vienareikšmiškai pagrindžia dabartinių Baltijos valstybių sėkmę. Skaičiuotojai, kuriuos domina konkretūs skaičiai, o jų ypač daug, arba kamuoja savos visuomenės pasiekimų įkyrus lyginimas su Estija ar Latvija tarpukario, sovietiniu ir posovietiniu laikotarpiu, igoja nepalyginamą su jokiais šiandien esamais tyrimais palyginimo galybę, nes gali susirasti internete laisvai prieinamą, 2023 metais publikuotą Zenono Norkaus knygą¹. Skaičiai ypač stulbinantys, nes jų ne tik daug, bet ir surinkti iš įvairiausių šaltinių, o kai kurie rekonstruoti pagal tikėtinus vystymosi modelius, leidžia suprasti trijų ne tik artimų, bet ir savitas vystymosi trajektorijas

¹ Norkus, Zenonas. *Post-Communist Transformation in Baltic Countries*. Prieiga internete <<https://epublications.vu.lt/object/elaba:182600158/index.html>>. Tais pačiais metais Norkus publikavo dar vieną knygą, kurioje sukūrė originalų modernių visuomenių restauracijų modelį, pritaikytą ir Baltijos šalių visuomenėms tirti. Norkus, Zenonas. *The Great Restoration. Post-Communist Transformations from the Viewpoint of Comparative Historical Sociology*. Leiden, Boston: Brill. Series *International comparative social studies*, 2023, vol. 56. Prieiga internete <<https://brill.com/display/title/63872>>.

turėjusių Baltijos valstybių „keliones“ per paskutinįjį šimtmetį į dabartį. Nors ir labai knieti, bet norėčiau skaičius palikti nuošalyje² ir apsiriboti Norkaus konceptualiomis inovacijomis, kurios leido jam susitvarkyti su gausia ir įvairialyte empirika. Visgi ir šia prasme pasirinksiu tik kai kuriuos Norkaus teorinio modelio aspektus ir sąvokas, nes nagrinėjamais aspektais ir empirika knyga ypač plati.

Griūvant sovietinei sistemai, apraizgiusiai visą Rytų Europą, socialiniuose moksluose susiformavo nauja socialinių mokslų tyrimų sritis *tranzitologija*, mėginanti apmąstyti modernių visuomenių istorijoje nematytą reiškinį – perėjimą iš vadinamosios „pažangesnės“ visuomenės į ankstesnės ikisocialistinės modernios visuomenės sistemą (pavyzdžiui, Baltijos valstybių visuomenės), o kai kuriais atvejais tik perėjimą iš valstybės kontroliuojamos ekonomikos ir autoritarinės politinės sistemos (Vidurinės Azijos visuomenės) į kapitalistinės ekonomikos ir demokratinės visuomenės būklę. Anot autoriaus, knyga – tai siekis konceptualiai praplėsti šias tranzitologijos studijas, pasinaudojant Baltijos visuomenių patirtimi. Tiesa, įvairių restauracijų (grįžimų) istorijoje būta ir anksčiau, ir ikimodernių visuomenių atveju, bet net jau į moderniuosius laikus patenkanti, po Prancūzijos revoliucijos vykusį restauraciją visgi buvo „grįžimas“ prie senosios ikirevoliucinės tvarkos. Įdomiausia ir keistoka, anot autoriaus, kad dar nė vienas tyrėjas nepasidomėjo faktu, kad abi didžiosios modernių visuomenių revoliucijos faktiškai baigėsi 1815 ir 1989 metais ikirevoliucinių režimų restauravimu. Taigi, knyga yra Baltijos modernių visuomenių, kuriose vyko vadinamoji sovietinio tipo socialinė revoliucija (istorikai sakytų sovietinės okupacijos), ikirevoliucinės (ikiokupacinės) restauracijos istorinės sociologijos lyginamojo tyrimo atvejis. Sudėti restauracijas į sociologinį diskursą reikštų istorinius faktus bei įvykių sekas paaiškinti sociologiniais teoriniais modeliais ir atskleisti tam tikrus dėsningumus, pritaikomus kitoms visuomenėms ir regionams. Geriausia tai daryti lyginant atskiras visuomenes, o Baltijos visuomenių palyginimas sociologams yra beveik idealus atvejis.

Istrikų terminais kalbant, Baltijos šalių išsivadavimą iš sovietinės okupacijos ir sugrįžimą į laisvąjį pasaulį, istorinės sociologijos požiūriu, galima būtų tirti, kaip moderniosios kapitalistinės gamybos visuomenės (A, arba originalios sistemos), transformuotos socialinės revoliucijos į valstybės kontroliuojamos ekonomikos visuomenę bei užsitęsusių apie 50 metų (B, arba tarpinė sistema), restauraciją (C). Norkus pristato vienintelį panašų tyrimą, kurį atliko austrų kilmės amerikiečių istorikas komparatyvistas Robertas A. Kannas (1906–1981), kurio idėjos padarė didžiausią įtaką Norkaus originaliam teoriniam modeliui, pritaikytam restauracijų,

² Visgi negaliu nepasiduoti pagundai ir nepaminti, kad sovietiniu laikotarpiu Baltijos respublikos negalėjo išvengti laipsniško visai Sovietų Sąjungos sistemai dėsningo ekonomikos augimo lėtėjimo, kuris vėlyvuosiu sovietmečiu 1970–1980 metais siekė vos 0,82 proc., o 1980–1989 metais prieš sovietinės sistemos griūtį – 0,87 proc. Kai kuriais šio laikotarpio metais augimas netgi buvo neigiamas.

kurių Kannas nesulaukė, tyrimui. Būtent Kannas siekė restauracijos koncepciją transformuoti iš istorinės į sociologinę. Restauracija Kannas vadina socialinio kitimo modelio, kurį sudaro pirminė, arba originali (A), tarpinė (B) ir restauruota (C) socialinės sistemos, kur restauruota sistema pratęsia originalią sistemą, suardytą revoliucijos perėjimo iš originalios į tarpinę sistemą, galutinę grandį. Socialinės revoliucijos paprastai yra suvokiamos kaip pažangūs socialinio vystymosi pakeitimai, o restauracijos – kaip reakcingi atsakai. Norkus teigia, kad restauracijos gali būti ne tik reakcingos, o revoliucijos ne tik pažangios, bet tiek revoliucijos gali būti neigiamos, tiek restauracijos – teigiamos. Taigi, skirtingai nuo Putino, kuriam sovietinės sistemos žlugimas buvo didžiausia XX amžiaus tragedija, Norkus teigia, ir jam mes pritariame, kad Rusijos revoliucija buvo rusų visuomenės, vadinasi, ir okupuotų visuomenių, didžiausia katastrofa, o sovietinė sistema – socialinio vystymosi aklavietė. Būtent tai autorius savo tyrimu ir atskleidžia.

Žymus JAV sociologas Talkottas Parsonsas, sukūręs funkcionalistinį XX amžiaus vidurio moderniosios visuomenės modelį, stebėjęs, kaip rutuliojosi sovietinė visuomenė, jau tuomet išreiškė abejones dėl sovietinio tipo moderniosios visuomenės vystymosi alternatyvos. Tačiau tai buvo tik teoriškai labai gerai pagrįstos abejonės. Dar 1964 metais straipsnyje Parsonsas teigia, kad komunizmas ilguoju periodu vargiai ar gali išlikti. Šis tvirtinimas rėmėsi hipoteze, kad moderniose visuomenėse savęs paties paskirto elito geležinė diktatūra negali išlikti legitimiška ilguoju periodu. Tad didžiausia, anot Parsonso, komunistų dilema – ilguoju periodu neįmanoma tiek legitimuoti partijos diktatūros, tiek sekant Friedricho Engelso laipsniškai išnykstančios valstybės (angl. *withering away of the state*) doktrina panaikinti visą valdžios ir teisinę elgesio kontrolę. Moderniosios visuomenės vystymosi alternatyvos yra arba demokratinė valstybė, arba visa apimanti destruktija ir žlugimas³. Norkus pateikia išsamiais skaičiais pagrįstą šitos sistemos vystymosi aklavietę. Veikiausiai čia būtų galima padiskutuoti, kiek čia tų alternatyvų ir kiek dar užsitęs dabartinio Rusijos politinio elito diktatūra, bet Norkaus knyga skaičiais atskleidžia ne tik sovietinio laikotarpio destruktivų poveikį ekonomikai, sveikatai ir gyventojų somatikai, bet ir pateikia progresyvų trijų Baltijos valstybių vystymosi kelių tiek tarpukario, tiek dabarties nepriklausomybių laikotarpiais ir parodo stagnaciją sovietiniu laikotarpiu, kartu apimdamas visą Baltijos valstybių raidos šimtmetį (1918–2018).

Panašiai kaip ir Kannas, Norkus siekia parodyti, kad tiek revoliucijos, tiek restauracijos turėtų būti vertinamos pagal jų veikimą padidinti žmonių gerbūvį (angl. *wellbeing*). Tai, kaip sako autorius, yra daugiau empirinis matavimas nei teorinis

³ Parsonsas, Talkott. Communism and the West: The Sociology of the Conflict. In *Social Change: Sources, Patterns and Consequences*. Eds. A. Etzioni and E. Etzioni. New York: Basic Books, 1964.

apibrėžimas, tam reikia empirikos ir čia autorius imasi sudėtingo ir kruopštaus duomenų rinkimo bei jų atkūrimo triūso, nes ne visus duomenis buvo įmanoma rasti publikacijose ir archyvuose.

Anot Kanno, restauracija yra sėkminga, jeigu ji tęsiasi dvi kartas (70–80 metų). Kartu pripažindamas, kad sėkminga restauracija yra neįmanoma, jei originali sistema nesitęsia bent per vieną kartą (35–40 metų), o tarpinė sistema tęsiasi mažiau-siai dar vieną generaciją. Skirtingai nuo Kanno, Norkus skiria restauracijos trukmės (angl. *endurance*) ir veikmės (angl. *performance*)⁴ sėkmę. C *trukmės sėkmė* reiškia, kad ji tęsiasi ilgiau nei B ir A trukmė. C *veikmės sėkmė* reiškia, kad ji padidino žmonių gerovę labiau nei A ir B tiek absoliučia, tiek santykinę reikšme. Formaliai Baltijos visuomenių *trukmės sėkmė* kol kas yra dalinė, nes po restauracijos praėjo tik 34 metai, o tarpinė sistema, skaičiuojant nuo 1940 metų okupacijos, apima visus 50 metų. Taigi *trukmės sėkmei* trūksta 14 metų. Bet kodėl restauracijos trukmė turėtų būti ilgesnė nei tarpinė, kad būtų sėkminga, jei ji yra geresnė savo *veikmės sėkme* nei tarpinė. Kokie veiksniai galėtų išprovokuoti restauracijos restauraciją ir sugrįžimą į tarpinę pakopą? Konceptualiai, o ne rusų daugiapolinio pasaulio doktrinos požiūriu, veikiausiai tai turėtų būti didesnės visuomenės dalies nepasitenkinimas esama gerove. Ar tai realu šiandien? Jei kalbame apie *veikmės sėkmę*, tai šiandieninė Baltijos visuomenių gerovė neabejotinai yra didesnė nei buvo A ir B sistemose. Sėkminga *veikmės* restauracija sukuria pagerintą originalios sistemos versiją, apsaugodama ją nuo sugrįžimo prie tarpinės sistemos. Norkus teigia, kad *trukmės sėkmė* yra susijusi su kartų kaita. Šiandien vis dar gyvos kartos, kurios gimė, augo ir buvo socializuotos sovietiniu laikotarpiu (B), tik 2039–2040 metais absoliučią visuomenės daugumą jau turėtų sudaryti restauruotoje visuomenėje gimę asmenys. Norkus tą kritinį periodą vadina „postrestauracine visuomene“ arba jam priimtesne „klimakterinės visuomenės“ sąvoka (gr. *klimakterikos* – kritinio perėjimo laikotarpis arba visuomenės pasikeitimo taškas). Absoliuti dauguma asmenų bus socializuoti okupacijos nepaliestoje visuomenėje, tad ir jų nostalgija tarpiniam (B) etapui turėtų būti nulinė, skirtingai nuo to, ką šiandien vis dar girdime iš restauracijos metu nesėkmę patyrusių socialinių grupių. Ar dėl to, kad šiandien Lietuvoje dar yra asmenų, kurie buvo socializuoti tarpinėje sistemoje, gresia sugrįžimas prie kažko?

Akivaizdžiai ir išsamiai atskleidęs ekonomikos, sveikatos ir somatikos raidos aklavietę tarpinėje (B) sistemoje Norkus patvirtina, kad Parsonsas, kurį marksistai ir radikalai ilgus metus laikė *bête noire*, buvo teisus, teigdamas apie vienintelę sėkmingą moderniosios visuomenės alternatyvą – demokratinę valstybės ir privataus kapitalo bei rinkos visuomenės tvarką, nes ji funkcionaliai yra pranašesnė, sudarydama palankesnes sąlygas visuomenės potencialo plėtrai. Norkaus knyga

⁴ Norkaus vertimas į lietuvių kalbą.

neleidžia tuo abejoti. Žinia, diktatūros turi tam tikrų pranašumų trumpuoju periodu, ypač priimant sprendimus, bet tarkime, kad tai jau modernių visuomenių nukrypimai, kurių istorijoje apstu ir kuriems įvertinti, kaip rodo Norkaus knyga, galima surasti kriterijų.